

Р.І.Бондаренко*

ВУЛИЦЯ ІСТОРИЧНО СФОРМОВАНОГО МІСТА ЯК КОМПЛЕКСНА
ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

Стаття присвячена проблемі цілісного всебічного висвітлення особливостей вулиці історично сформованого міста як своєрідного просторового об'єкта культурної спадщини. Автор звертає увагу на те, що вулиця може бути пам'яткою історії та культури в цілому, а не тільки архітектури і містобудування.

Згідно з терміном, встановленим Законом України «Про охорону культурної спадщини», вулицю класифіковано як пам'ятку архітектури та містобудування¹. Визначення вулиці в такому словосполученні, яке подано у назві статті, не випадкове й обґрунтовується в процесі викладу для включення його до наукової термінології, оскільки під таким кутом зору питання ще не розглядалося.

Історіографія проблеми в цілому практично відсутня. Відповідно історіографічний огляд окремих аспектів, з яких складається загальна характеристика вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури, подається у контексті з розкриттям специфіки кожного з них стосовно їх історичної, археологічної, архітектурно-планувальної, мистецької, топонімічної й топографічної цінностей.

Тезисна форма викладу обумовлена тим, що в статті лише акцентується увага на питаннях, для вирішення яких необхідне детальне науково-дослідне опрацювання у всіх заявлених автором аспектах розгляду і висвітлення вулиці як об'єкта культурної спадщини — комплексної пам'ятки історії та культури в історично сформованому місті.

Означена проблема постала на початку 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку з підготовкою багатомовного «Зводу пам'яток історії та культури України» – енциклопедичного науково-довідкового видання про відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування й монументального мистецтва.

* Бондаренко Раїса Іванівна – мол. наук. співроб. центру Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

** Історично сформоване місто може не бути віднесеним в установленому порядку до історичних населених місць України.

Насамперед вулиця історично сформованого міста від часу свого первинного визначення як «територія, призначена для руху транспорту і пішоходів та обмежена забудовою»², перетворилася у просторовий об'єкт культурної спадщини з ознаками всіх перелічених видів пам'яток або деяких із них.

Вкрай важливим виявилось саме цілісне сприйняття й дослідження окремої вулиці, яка може розкривати зміст, характер і цінність цілого міста впродовж віків, підкреслюючи собою планувальні особливості та архітектурно-мистецькі характеристики через нерухомі об'єкти історико-культурної спадщини, розміщені в її просторі.

Звичайно, не кожна вулиця історично сформованого міста може претендувати на визначення комплексної пам'ятки історії й культури. Такою стає вона, коли у процесі існування перетворюється в історико-культурне середовище, що має поряд з архітектурно-містобудівною цінністю і природними особливостями соціально-політичну значущість, пов'язану з визначними подіями, життям та діяльністю відомих видатних особистостей.

У містобудівній структурі будь-якого поселення вулиця є первинним організуючим планувальним елементом, своєрідною артерією життя. За характером її архітектурно-планувального й образного вирішення, як по візуальних сторінках літопису, прочитується своєрідність життя поселення і відповідно країни, де воно виникло та збудувалося.

В наш час при вирішенні питань реконструкції історично сформованих міст особливого значення набуває проблема збереження ансамблів вулиць, своєрідності характеру їх забудови й взагалі цілісного архітектурно-планувального простору. Адже саме вулиця історично сформованого міста стала найбільш вразливим об'єктом у системі містобудування.

Часто на догоду сучасним планувальним рішенням вона зазнає невинуватих руйнувань без врахування традиційних зв'язків, яким багатолітньо слугувала, та об'ємно-просторової ситуації, котра давно склалася. Тобто в історично сформованому місті вулиця стає територіальним об'єктом культурної спадщини, своєрідним архітектурним середовищем, який потребує уваги, охорони і збереження. З цього приводу відомий російський учений Д.Лихачов зауважував, що «якщо містобудівні зміни вкрай необхідні, то вони мають робитися так, щоб не змінювалася своєрідність міста, яка зберігає його обличчя». За його думкою, необхідний мистецтвознавчий аналіз своєрідності міст, до якого мають бути залучені художники, історики й інтелігентні старожили³. Фахівець з історії давньоруської літератури та культури, він закликав вивчати ландшафти, пейзажі, побут і життя в межах цілих районів у містах, щоб не змінювати їх радикально, якщо вони варті збереження.

Вулиця є невід'ємною складовою міської планувальної структури, й для визначення всіх чинників, що складають її цінність як комплексної пам'ятки культури, конче потрібне поглиблене історико-архітектурне дослідження зі встановленням закономірностей створення ансамблів і характерної забудови в динамічному плані розвитку історично сформованого міста на сучасному етапі.

Вивчення історико-культурної спадщини має базуватися здебільшого на архівних джерелах та дослідженнях, але щодо нерухомих об'єктів територіального виміру, то вони потребують ще обов'язкового візуального обстеження з паралельним детальним аналізом картографічних і фотографічних матеріалів. Адже цілком зрозуміло, що місто XIX ст. не схоже на місто XX ст. й буде відрізнятися від міста XXI ст. Але кожне історично сформоване воно завжди зберігає тільки йому притаманну неповторність через складові останнього та зокрема вулиці, які формують міське середовище. Ця неповторність, своєрідна «формула» міста, яку вивів відомий український учений, доктор архітектури Ю.Асеев, складається зі змінних і постійних компонентів⁴.

До постійних компонентів «формули», за його думкою, належить найперше віднести природні умови — рельєф, клімат, зелені насадження; стильовий характер забудови, історично сформовану планувальну структуру, пам'ятки історії й культури, топоніміку; традиції, що не порушують сучасних умов життя; національні риси, які склалися в естетичній уяві населення; пам'ять про людей та події, що залишили попередні століття майбутнім поколінням.

До змінних компонентів пропонується віднести умови життя і діяльності мешканців міста, соціальні й економічні чинники розвитку країни, відповідно будівництво нових споруд та житлових масивів; інші художні уподобання, які в архітектурі відбиваються через зміни стилів і викликають суперечливі оцінки; нові традиції, з якими не можна не рахуватися.

Отже, історично сформоване місто, невід'ємною складовою якого є вулиця, — це єдність ідейних, функціональних й естетичних цінностей, які формують культурний потенціал країни.

Вулиця — це життєве середовище, в якому ведеться постійний діалог між спадщиною і сучасністю, де особлива увага до пам'яток минулого виступає як результат культурного розвитку поколінь. Тому сама вона може бути пам'яткою історії та культури взагалі, а не тільки архітектури чи містобудування.

В історії архітектури відомі приклади саме вулиць-пам'яток архітектури й містобудування. Так, наприклад, у XVI ст. зодчим, художником Д.Вазарі в Флоренції був створений «унікум художньо-цілісного простору будинку-вулиці»⁵. Це вулиця Уффіці. Вона вважається головним показовим архітектурним твором пізньоренесансної Флоренції⁶. Своєрідний, єдиний за задумом ансамбль урядових споруд, що згодом став всесвітньо відомим музеєм, вирішений у вигляді вулиці, яка єднає головну площу міста — площу Сеньорії — з набережною річки Аріо. Обабіч вулиця забудована однаковими за архітектурою протяжними триповерховими будинками з галереями перших поверхів. Біля виходу на набережну вони поєднані вузьким перехідним корпусом з аркою-лоджією на першому поверсі.

Оригінальна просторова композиція вулиці-будинку дозволила вирішити складну проблему планування у містобудівній структурі.

Є ще один приклад вулиці-пам'ятки архітектури і містобудування. Серед визнаних пам'яток світового мистецтва в Петербурзі I половини XIX ст. поряд із головною міською магістраллю — Невським проспектом — окремо виділено вулицю Зодчого Россі як довершений архітектурний ансамбль із важливою функцією зв'язку містобудівних просторів⁷. Цілісністю задуму, пропорційністю, масштабністю та стриманою красою будівель у стилі пізнього класицизму обабіч її ця вулиця перетворює маленький проїзд (220 м) у справжній шедевр містобудівного й архітектурного мистецтва⁸. К.Россі працював над її створенням протягом 1828–1834 рр., вирішуючи одночасно просторову побудову архітектурних ансамблів значного за розміром центрального району Петербурга від Невського проспекту до Фонтанки. Початкова назва вулиці «Театральна» була не випадковою, оскільки вона зорозово своєю віссю зорієнтована на будинок Олександринського театру, побудованого за проектом зодчого в ті ж роки.

Отже, у цілому, як вулиця Уффіці у Флоренції, так і вулиця Зодчого Россі у Петербурзі замислені й відтворені як єдині **архітектурні ансамблі**, що мають виняткове **містобудівне значення**.

Але вулиця історично сформованого міста як просторовий об'єкт культурної спадщини зовсім не завжди може бути ансамблем та надавати йому своєрідної неповторності, що вирізняє останне серед інших міст країни і світу.

Цікаво у цьому плані, що в 1987 р., за підтримкою ЮНЕСКО, Міжнародна асоціація мистецтв започаткувала дослідницький проект «Пам'ять вулиць», до якого підключилося 70 міст різних країн світу. Матеріали тільки з 9 їх, вміще-

ні у журналі «Кур'єр ЮНЕСКО», показали, як по одній вулиці кожного з них можна уявити «минуле, відчутти сучасне й передбачити майбутнє народу, який заселяє країну»⁹.

Кожне історично сформоване місто є акумулятором минулого і виступає одночасно свідком та учасником багатьох видатних подій. Історія його буття живе в архітектурі будівель, плануванні міських вулиць, які зберігають, крім архітектурних і містобудівних, соціальні, топографічні й топонімічні особливості та несуть нащадкам меморіальну пам'ять, пов'язану з життям і діяльністю видатних людей. Тобто вулиці з часом стають візуальними ілюстраціями історії міста.

Невипадково багатотомні видання з минулого мистецтва різнопланового енциклопедичного спрямування, численні історичні, архітектурні, краєзнавчі й культурологічні нариси, путівники та довідники по містах завжди супроводжуються ілюстративними графічними, фотографічними, картографічними матеріалами, які відображають характер забудови у часовому вимірі з ознаками різних стилів, слідами нашарувань різних епох. Фактично ж вони є фрагментами елементів архітектурно-планувальної структури населених місць і в першу чергу вулиць.

Треба зазначити, що зацікавленість безпосередньо до останніх, як носіїв значної за обсягом різнопланової інформації, особливо зросла в 70–80-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі.

Так, у книзі 1980 р. видання «Улицы Новгорода» автори називають їх родоводом міста. Вони звертають увагу на цінність давніх назв вулиць, містобудівну своєрідність планувальної структури, відзначають пам'ятки архітектури, зокрема на «Ярославовім дворіщі», в одному з найвіддаленіших північних міст Київської Русі¹⁰. Тим часом на сторінках загальносоюзної періодичної преси з'явилися схвильовані публікації на захист стародавнього Новгорода, оскільки за тогочасними розробками генерального плану реконструкції міста виникла загроза знищення планування й забудови, які характеризували його давнє обличчя. Наприклад, група вчених – академік АН СРСР І.Петряков-Соколов, член-кореспондент АН СРСР В.Янін, доктори мистецтвознавства В.Василенко, Г.Вагнер, Г.Вздорнов, Е.Смирнова, кандидат мистецтвознавства А.Комеч – писали про нищення «реально існуючих рис давнього Новгорода. Збереглася ділянка первісного планування міста... Тут нинішні вулиці майже точно повторюють існуючі у землі пам'ятки археології (підкреслено – Авт.), дерев'яні бруківки ХІ–ХV ст.»¹¹. Як сповістила газета «Советская культура», в журналі «Известия ЦК КПСС» № 5 за 1989 р. надруковано лист інженера А.Белугіна про те, що стародавнє місто Новгород втрачає своє обличчя, про серйозні містобудівні прорахунки, загострення екологічних проблем, необхідність нагального вжиття важливих заходів на державному рівні для збереження традиційного архітектурного середовища. Газета повідомляла, що ці гострі питання були розглянуті тодішнім головою Держбуду СРСР Ю.Баталіним та міністром культури СРСР В.Захаровим¹². Це показник того, що до вирішення проблем охорони і збереження історичного середовища мають бути залучені найвищі інстанції держави.

З'явилася низка публікацій про інші міста. Автори книги 1988 р. видання «По улицам старой Самары» – зодчий і журналіст – звертають увагу читачів на історію, архітектуру й культурні традиції міста, розповідаючи про видатних людей, чия діяльність пов'язана з останнім; про митців, чиї твори прикрашають його вулиці. «В старої Самари свій чудовий вигляд, який необхідно донести до майбутніх жителів міста», – писали вони, відтворивши на сторінках книги у тонкій графічній манері його характерний образ через фрагменти вулиць з об'єктами культурної спадщини¹³. Їх вислів цілком слушно звучить стосовно багатьох історично сформованих міст взагалі незалежно від країни, де вони знаходяться.

В Україні видавництво «Маяк» ще у 1973 р. започаткувало серію «Улицы рассказывают». У книзі 1979 р. видання під такою назвою, присвяченій Одесі, автори визначають їх як «своєрідний соціальний барометр»¹⁴.

За допомогою розповіді про вулиці вони інформують читача про найважливіші історичні та революційні події, про видатних людей, які жили і працювали в Одесі, про пам'ятні дати, зафіксовані в їх, а також про вулків, проспектів, скверів, бульварів. Тобто розкривається характеристика історичної цінності вулиць через їх **топонімічну цінність**.

Із названої серії у 1988 р. вийшла книга «Николаев. Улицы рассказывают», де також ішла мова про вулиці, походження їх назв, про важливі події в історії міста за 200-річний період його існування¹⁵. Хоча вулиці, як й у попередній книзі, в основному виступають у ролі територіальних орієнтирів, проте через їх назви подається інформація про минуле та сьогодення міста. Однак загальна цілісна характеристика їх як об'єктів культурної спадщини практично відсутня.

В 1987 р. видавництво «Мистецтво» випустило дуже цікавий фотопутівник по Києву. Його особливістю є те, що у ньому вміщено знімки вулиць, площ, окремих споруд, зроблені з однієї точки в дореволюційні роки і в наш час. Характерна забудова більш як 50 вулиць міста з коментарями представлена тут у часовій ретроспекції¹⁶.

Безпосередня увага до окремої вулиці-ансамблю знайшла своє відображення в фотонарисі про визначні пам'ятки ренесансної архітектури у Львові, вміщеному в невеликій книжечці видавництва «Каменяр», випущеній 1972 р. під назвою «Ансамбль Руської вулиці» у сувенірному книжному наборі «Львів»¹⁷.

В книзі «Ансамбль вулиці Вірменської» 1983 р. видання автор Р.Липка зауважує, що вона у Львові – справжній ансамбль, хоча й не зовсім звичайний. Адже останній «це гармонійна єдність в розташуванні і оформленні групи наділених спільними стилістичними рисами споруд, що становлять цілісну архітектурну композицію»¹⁸. В формуванні відповідного середовища цієї вулиці, яке складалося століттями, відбулася «повна бурхливих подій історія поселення вірмен» у Львові, починаючи з XIII ст.¹⁹. Окремо характеризуючи кожен споруду й житлові будинки за їх нумерацією, автор робить **мистецтвознавчий аналіз** їх стильових та художніх особливостей²⁰. «І все ж час не зовсім затер характерні риси унікального архітектурного середовища вулиці Вірменської, і ми можемо скласти уявлення про її первісний вигляд. А нові нашарування допомагають простежити подальший розвиток архітектури Львова»²¹.

Тепер вулиця Вірменська — один із найцікавіших куточків Державного історико-архітектурного заповідника в Львові. До складу його входить також попередньо згаданий ансамбль Руської вулиці. У 1999 р. історичний центр міста, де знаходяться вони обидві, внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО²². Як визнаним об'єктам культурної спадщини цим вулицям, згідно із відповідним Законом України, мають бути забезпечені захист й охорона.

А, наприклад, вулиця Володимирська в Києві, яку не можна назвати ансамблем, є також унікальним історико-архітектурним середовищем. Проблема ж збереження і захисту її традиційного характеру залишається не вирішеною, як й інших вулиць у Києві, котрі ввійшли до 1-ої та 2-ої книг тому «Київ» Зводу «пам'яток історії та культури України».

За структурою побудови томів, закладеною в «Методичних рекомендаціях по підготовці матеріалів Зводу» (1993)²³, розроблених великою мірою співробітниками відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ, вулиці міста (і зокрема Володимирська) представлені у зазначених виданнях уже як комплексні пам'ятки історії й культури²⁴.

Мова про Володимирську вулицю зайшла не випадково, оскільки першу спробу її визначення як комплексної пам'ятки історії та культури було зроблено в

1984 р. у літературно-художньому і громадсько-політичному журналі «Київ» автором даної статті²⁵. В тому ж році у першому випуску «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» було вміщено статтю «Вулиця як комплексна історико-архітектурна пам'ятка», де зазначалося, що «своєрідну, не тільки архітектурну цінність мають вулиці в Києві (Володимирська), Одесі (Дерибасівська), Харкові (Сумська) й інших містах. Багатогранність характерних рис цих вулиць потребує уважного розгляду. Складність такої позиції щодо окремих вулиць полягає у тому, що в одному об'єкті (якщо так називати історичне середовище, яким є вулиця) поєднуються містобудівні, архітектурні, топографічні, історичні, художньо-естетичні властивості».

У подальшому були виступи автора даної статті на всесоюзних конференціях з історичного краєзнавства з повідомленнями про «Проблему изучения улиц как комплексного памятника истории и культуры в исторически сложившемся городе» (1987 р.); «Улицу как комплексный памятник истории культуры» (1989 р.)²⁶. У них наголошувалося на необхідності залучення як консультантів співавторів-фахівців з окремих пам'ятокознавчих підрозділів для компетентного та якісного викладу наукової, меморіальної й художньої цінностей вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури в статтях до «Зводу», підкреслювалося, що вивчення міста має починатися з його вулиць, що необхідний прискіпливий аналіз дослідження археологічних, архітектурних, соціальних, економічних чинників, які складають характеристику її як комплексної пам'ятки історії й культури.

У той же час було вміщено статті про окремі вулиці в журналах «Київ»: «Про найбільш київську вулицю» (Андріївський узвіз) (1985 р.), «Серце нашого міста» — Хрещатик (1988 р.); у збірниках методичних матеріалів, зокрема в «Охороні, використанні та пропаганді пам'яток історії та культури в Українській РСР», — про вулицю Тарасівську у Києві з огляду на великий масив історико-меморіальної пам'яті, зосереджений в її забудові (1989 р.).

Згодом з'явилася публікація про особливості вулиць міста Запоріжжя у випуску 7-му матеріалів до «Зводу пам'яток історії й культури народів СРСР по Українській РСР», присвяченому Запорізькій області (1990 р.).

Про різноплановість вулиць у містах Житомирі та Бердичеві вміщено статтю у збірнику наукових праць «Історико-географічні дослідження на Україні» (1992 р.). В ній приділено увагу проблемам збереження топонімічних і топографічних назв вулиць, зокрема зазначалося, що «повернути вулиці усвідомлену історико-культурну значущість — це означає повернути втрачену цінність... А орієнтація на поєднання значення ідейної, соціальної, функціональної й естетичної єдності історичного середовища, невід'ємною частиною якого є вулиця, — це насущна потреба часу»²⁷.

В 1999 р. у видавництві «Київський дім» вийшла книга В. Будкевича «Київ. Володимирська вулиця». Її слід вважати на наш час найбільш повним, можливо, найкращим, цілісним представленням «найдавнішої», як пише автор, вулиці у Києві. Це — вдало структурований за змістом матеріал культурологічного плану, багато ілюстрований рідкісними світлинами з поміченими курсивом цікавими подробицями з життя мешканців і гостей міста або подій, свідком яких була вулиця. Фактично в ньому охарактеризовано всі складові чинники, що роблять її комплексною пам'яткою історії й культури²⁸.

Шкода, що у свій час В.В.Будкевич не був залучений до авторського колективу з написання статей до «Зводу» по Києву. Адже перші варіанти їх надійшли до редакції ще на початку 90-х рр. У 1998 р., за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури міста», вже вийшов путівник з означенням туристичних маршрутів по київських вулицях та характеристиками їх через окремі об'єкти культурної спадщини²⁹.

«Масштабною й багатопрофільною» за тематикою названо у передмові працю М.Рибакова «Хрещатик відомий і невідомий: краєзнавчі нариси» про головну вулицю столиці³⁰. Там же зазначено, що «історія головної вулиці настільки багатопланова, що для її вивчення потрібна праця не одного дослідника». До кожного з розділів, а їх далеко за 50 у книзі, окремо подано багато архівних джерел та літератури. Як пише автор, праця «стане порадником у пошуку знань не лише самого Хрещатика, а й Києва для багатьох, хто прагне таких знань»³¹. Без сумніву, це найбільш інформативне щодо фактажу історичних перипетій у житті вулиці науково-популярне видання краєзнавчого спрямування. Тут варто навести висловлювання автора з іншої його книги «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва», де мова йде не про одну київську вулицю: «... Лише невеликий клаптик київської території... дарує безліч цікавих сюжетів... найдавніші частини міста взагалі надзвичайно насичені історичною пам'яттю. Але розповісти про все годі й думати не те, що в одному розділі книжки, а й у багатьох грубених томах»³².

Хрещатику як головній магістралі столиці відведено належне місце в 3-й книзі тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України», яка має вийти з друку в кінці 2007 р. Тут у загальній статті про вулицю будуть наведені ознаки всіх видів нерухомих пам'яток, які можуть бути частково або повністю присутніми в одному об'єкті культурної спадщини. Адже тоді він стає комплексним³³.

У даному разі Хрещатик виступає як ціннісний просторовий об'єкт культурної спадщини з низкою окремих споруд, зі своїми власними характеристиками. Повноцінність відомостей про кожний окремих об'єкт на цій вулиці важко уявити без посилення на фундаментальні праці М.Рибакова.

Однак нагадаймо, що це – не просто головна вулиця Києва зі своєю неповторною історією: «За порівняно нетривалий час свого існування Хрещатик побачив так багато», – зазначає М.Рибаков. Це – пам'ятка архітектури й містобудування, своєрідний ансамбль, що складається з окремих різночасових об'єктів культурної спадщини різних стилів. Він має своє характерне обличчя, яке змінюється в часі, але залишається неповторним і цілком заслуговує на визначення вулиці – комплексної пам'ятки історії та культури, у характеристиці якої поєднуються кілька їх видів.

В статті 2-й Закону України «Про охорону культурної спадщини» вулицю класифіковано за видами тільки як **об'єкт архітектури й містобудування**. За типами ж об'єкти культурної спадщини поділяються на:

споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва разом із природними чи створеними людиною елементами, твори монументальної скульптури і малярства, археологічні об'єкти, будівлі або приміщення у них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя й діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою споруд різного призначення, що відзначаються своєю архітектурою та органічним зв'язком із ландшафтом;

визначні місця – топографічно визначені зони або ландшафти, природні витвори, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду³⁴.

Як бачимо з попереднього викладу, вулиці – комплексні пам'ятки – одночасно може належати до різних видів їх і типів об'єктів культурної спадщини й мати відповідно ознаки **археології, архітектури, історії та монументального мистецтва**. А в цілому складати неповторний містобудівний топографічно визначений об'єкт територіального, просторового формування, що включає **споруди, комплекси і визначні місця**.

Містобудівна й архітектурна цінності вулиці вимірюються кількістю збережених первісних елементів її історичного планування, характером об'ємно-просторової забудови або архітектурно-художнього вирішення екстер'єру та інтер'єру окремих будівель. Як зазначено у Міжнародній хартії з охорони історичних міст (Вашингтонська хартія, 1987 р.), «цінності, що підлягають охороні, це історичний характер міста і сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ». Найперше в цій хартії виділена «форма міста, яка визначається мережею вулиць і розплануванням на ділянки»³⁵. Адже саме вони здійснюють зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, озелениними й вільними.

За функціональними характеристиками сучасні вулиці в масштабі міста спочатку поділяються на магістральні загальноміського та районного значення. Вони забезпечують транспортний і пішохідний зв'язок між житловими, промисловими районами й громадськими центрами міста з виходом на зовнішні автомобільні дороги. Вулиці місцевого значення забезпечують його на території житлових, промислових і комунальних зон. Відповідно є поділ на пішохідні вулиці та паркові дороги, що також виконують функції зв'язку в місцевому просторі³⁶.

Магістральні вулиці й дороги загальноміського значення також виконують функції зв'язків міста з навколишнім середовищем, природним та створеним людиною в масштабі міжміського сполучення. Тобто вулиця — це перш за все просторовий елемент зв'язку у планувальній структурі міста.

Ще у другій половині XIX ст. однією з головних функцій вулиць вважався зв'язок, а завдяки її назві — орієнтація в містобудівному просторі. З 1899 р. майже щорічно у Києві видавалися так звані «Адресные и справочные книги», де за назвою вулиці з повним переліком нумерації будинків можна було знайти господаря певного помешкання. Назва вулиці може бути ознакою її топонімічної й топографічної цінності. Стосовно назв останніх та історії їх заснування киянам пощастило. В 1995 р. «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана видала довідник «Вулиці Києва», який містить близько 2000 тис. статей про них, провулки й площі міста з розкриттям джерел про їх назви. «Вулиці нашого міста... це — насамперед історія міста, історія держав, суспільних систем, режимів, які довелося йому пережити, і що знайшло своє відображення у назвах вулиць»³⁷.

Як бачимо, в усіх наведених поясненнях та функціональних визначеннях вони найперше сприймаються як просторовий зв'язок, обмежений простір просто неба. Щодо київських вулиць, можливо, характерним є буйне озеленення або наявність зелених бульварів і скверів вздовж вуличних трас. Взагалі найчастіше обабіч останніх в Україні формувалися садиби із неодмінним «садочком біля хати», яка могла стояти й не на лінії забудови.

Своєрідний характер вулиць відбиває не тільки різні функціональні призначення цих структурних містобудівних утворень міста, набуті ними під час історичного розвитку, а і відкриває можливість емоційного сприйняття цього обмеженого забудовою простору як своєрідної пам'ятки територіального виміру.

Таким чином, з огляду на попередній виклад стосовно особливостей формування вулиці — комплексної пам'ятки історії та культури — можна зазначити, що характеристика її як цілісного просторового об'єкта культурної спадщини визначалася тільки як пам'ятки архітектури і містобудування.

Основною вважалася її функціональна форма зв'язку й орієнтації у просторовій планувальній структурі міста, зокрема завдяки назві. **Окремо** зверталась увага на топонімічну або топографічну характеристики назв без зазначення їх особливої ціннісної значущості в характеристиці вулиці у цілому. Також **окремо** характеризувалась історико-культурна цінність забудови через окремі об'єкти, насичені історико-меморіальною пам'яттю. Здебільшого не бралися

до уваги археологічні дослідження території вулиць. Тобто вони мали в основному краєзнавчий характер висвітлення із залученням багатого інформаційно-цікавого фактажу, але цілісної характеристики з усіма чинниками формування **вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури** фактично не було. Це і спонукало автора даної статті спиратися на попередньо згадані й наступні особисті публікації стосовно проблеми всебічного висвітлення характеристики вулиці як просторового об'єкта культурної спадщини.

На прикладі узагальненої характеристики однієї з київських вулиць у даній статті розглянуто всі складові чинники, що формують її як комплексну пам'ятку історії та культури. Структура книг «Зводу» дає таку можливість, і нею неодмінно треба скористатися, тим більше, що в згаданих методичних рекомендаціях автором статті було запропоновано план викладу загальної характеристики вулиці.

В цьому відношенні одним із характерних прикладів вулиці — комплексної пам'ятки — можна вважати **Ярославів Вал у Києві**.

Збережена історична назва свідчить сама за себе, привертаючи увагу до глибинних витоків зростання столиці Давньої Русі.

Історія місцевості, де було прокладено трасу цієї вулиці, бере початок у XI ст. й пов'язана з великими містобудівними заходами, що розгорнулися у Києві за часів князювання Я.Мудрого³⁸. «Місто Ярослава» було могутньою фортецею, оточеною високими оборонними стінами. Частина укріплень, що розташувалася на західних відрогах Старокиївського плато, практично є лінією, по якій у подальшому було прокладено вулицю Ярославів Вал³⁹. Ця частина з'єднувала головний південний в'їзд на територію Києва — Золоті Ворота — із Жидівськими (Львівськими) воротами, які знаходились у районі сучасної Львівської площі⁴⁰. За валами в цьому місці були круті схили та яри, тому місцевість залишалася довгий час незаселеною.

Вулицю на місці валу було заплановано у 1832 р., тоді ж і розібрано більшу його частину. Вона простяглася від вулиці Володимирської до Бульварно-Кудрявської (нині Воровського), яка виходить також на Львівську площу. Ця вулиця зберегла на сьогодні свій напрям та ширину між лініями забудови й садів, закладених на початку її формування. Відповідно вулиця має незаперечну **містобудівну цінність**. Тобто в ній збережено особливості містобудівної структури середини XIX ст. Вздовж вуличної траси, за суто київською традицією, було висаджено дерева і впорядковано розподіл садивних ділянок. Так почалася їх забудова одноповерховими й двоповерховими особняками, які часто мали фасадний будинок та флігель у саду.

Протягом XIX — початку XX ст. вулиця існувала під кількома паралельними назвами: Підвальна, Велика Підвальна, Ярославів Вал. Офіційну назву «Ярославів Вал» їй було надано 1869 р., хоча на «Перспективном плане Киева» початку XX ст. вона ще зберігає назву «Велика Підвальна»⁴¹. В 1923–1928 рр. вулицю було названо ім'ям революціонера Х.Г.Раковського, у 1928–1957 рр. — радянського військового і державного діяча К.Є.Ворошилова, в 1957–1962 рр. — А.В.Полупанова, командувача Дніпровської військової флотилії. Назва «Велика Підвальна» згодом з'явилася у 1962 р., а з 1975 р. вулиці повернуто історичну назву «Ярославів Вал»⁴². Остання розкриває її **топографічну й топонімічну цінність**.

Об'єктом історичного значення є культурний шар «міста Ярослава», в межах якого проходить вулиця. Тобто вона має одночасно **археологічну цінність**.

Забудова вулиці різних часів складається зі споруд із неоднаковими стильовими ознаками. Серед них нині переважають будинки у стилі історизму та модерну, що є здебільшого творами відомих зодчих В.Городецького (№ 7), П.Голландського (№ 40), А.Краусса (№ 16), та інші, які є **цінними об'єктами архітек-**

турної й культурної спадщини. Кожен із них має свою виняткову історію побудови, стильові відмінності архітектурного образу, підпорядковані часу створення, смаку замовників і майстерності авторів, про яких написані окремі книги⁴³. В їх числі значне місце займає комплекс будівель 1908–1911 рр. у стилях модерну й неоренесансу в садибі № 14, яка належала кіннозаводчику Л.Родзянку. Відомо, що його виконано за проектом архітектора М.Клуга, але киевознавець М.Кальницький додає ім'я ще одного автора – М.Яскевича⁴⁴. Обидва зодчі, працюючи над фасадами означеного комплексу, перетворили їх у своєрідну виставку **пластичного мистецтва** в площині стін із дбайливо виконаними деталями у незвичних витієватих орнаентах та рельєфних і барельєфних композиціях, які можна довго розглядати зблизька. З 1945 р. тут знаходиться Українське театральне товариство — сучасна Спілка театральних діячів України. Деякий час у цьому будинку проводилися репетиції широковідомої української хорової капели «Думка». Це вже **соціальні ознаки** часу в житті вулиці. Колишню квартиру Родзянка з її унікальними, пишно оздобленими інтер'єрами займає Театр-салон-модерн «Сузір'я». Отже, забудова за адресою Ярославів Вал, 14 поєднує ознаки містобудівної, архітектурної й художньої цінностей, тобто є яскравим прикладом окремого об'єкта культурної спадщини – комплексної пам'ятки історії та культури, який займає значне місце у просторі вулиці.

За дослідженнями Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації й використання пам'яток історії, культури і заповідних територій значна кількість будинків по вулиці Ярославів Вал взята на облік як пам'ятки місцевого значення, а також нововиявлені пам'ятки архітектури й монументального мистецтва⁴⁵. Зокрема будинки №1, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 13-а, 14-а, 14-б, 15-а, 16-б, 17-а, 17-б, 22, 24-а, 24-б, 25, 26-а, 26-б, 27, 28, 29-а, 29-б, 29-г, 30/18, 33, 36, 37/1, 38 визнані як об'єкти архітектурної спадщини, а №№ 9, 13-б, 14-д, 15-б, 15-а, 15, 18, 19/31, 21/20, 25, 32-а, 30, 40 – історико-культурної.

В наведеному переліку – 30 об'єктів архітектурної спадщини, серед яких 11 мають охоронні номери **пам'яток архітектури** місцевого значення, а з 13 об'єктів історико-культурної спадщини 9 відповідно – **пам'яток історії** місцевого значення. Інші ще чекають визначення свого статусу. Адже, згідно із згаданим Законом України, пам'яткою вважається об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України⁴⁶.

До останнього заносяться об'єкти культурної спадщини, котрі отримали охоронні номери, згідно з рішеннями виконавчих органів. У даному Законі сказано, що ці об'єкти, які знаходяться на території України, охороняються державою. Процес виявлення їх є тривалим і постійним. У наш час з'явився умовний термін відносно так званої нововиявленої або щойно виявленої пам'ятки, яка ще не отримала охоронного номера й відповідного статусу, але визначена як цінний об'єкт культурної спадщини. Багато їх присутні в уже виданих книгах тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури».

Велика кількість будинків по вул. Ярославів Вал пов'язана з іменами відомих київських зодчих, діячів культури, науки, літератури і мистецтва. Цим самим підкреслюється **історико-меморіальна цінність** навколишнього архітектурно-просторового середовища.

Із 40 номерів переважно щільної вуличної забудови більше половини — це нерухомі пам'ятки минулого Києва. Кожна має свою історію побудови та відповідно, крім визначеної попередньо архітектурної цінності, ще й неабияке культурне значення, пов'язане з меморіальною пам'яттю про видатних особистостей.

Початок забудови вулиці з боку Золотоворітського скверу репрезентує будинок № 1 із своєрідним кутовим вирішенням об'єму та його завершенням у вигляді стрункої вежки зі шпилем. Уже згаданим киевознавцем М.Кальницьким

у 1980-х рр. встановлено ім'я довгий час невідомого автора цієї, схожої на казковий замок споруди – Миколи Добачевського, який виконав замовлення поміщика М.Підгорського. До того часу дослідники вважали, що автором даного архітектурного твору могли бути В.Городецький або В.Куликовський, а власником садиби, тобто замовником, – барон Н.Штейнгель⁴⁷. Цікаві подробиці про долю цього будинку надруковані у періодичній пресі нещодавно⁴⁸.

В садибі під № 20/21 останні роки життя жив В.Ніколаєв – автор чи не найбільшої кількості споруд у Києві, академік архітектури 1892 р. («За известность и труды на художественно-архитектурном поприще»), київський міський архітектор (1873–1887 рр.), активний громадський діяч, один із засновників та директор Київського художнього училища (1901–1911 рр.). Саме як цей посадовець він був відомий мешканцям даного будинку⁴⁹.

В садибі під №28/31 жив В.Безсмертний – видатний київський зодчий, який більше чверті століття (1893 – 1919 рр.) виконував обов'язки інженера, контролюючи будівельні роботи по всій Київській губернії⁵⁰. Будинок №5 пов'язаний з іменами відомих лікарів-терапевтів В.Образцова і його учня М.Стражеска, відповідно №9 – з іменем К.Паустовського; №10 – В.Некрасова; №8 – відомого співака І.Козловського; №13 – першого академіка з українських медиків Ф.Яновського; №25 – директора приватної чоловічої гімназії В.Науменка, яку закінчив український поет М.Рильський; №32 – Лесі Українки й її чоловіка, фольклориста та музикознавця К.Квітки; №36 – з іменем В.Вернадського, якого на першому засіданні УАН, що відбулося у цьому будинку, обрали її президентом.

Можливо, найбільшої історичної значущості на цій вулиці мали будинки, яких уже немає, але залишилася, наприклад, документальна пам'ять про особняк № 15 на Ярославовому Валу, де видатним українським композитором М.Лисенком було відкрито приватну Музично-драматичну школу. В ній здобули освіту українські композитори К.Стеценко, О.Кошиць, Л.Ревуцький; актори С.Бондарчук, О.Ватуля, Б.Романицький і багато інших. Школа давала найвищу на той час освіту з музичних дисциплін. Напевне, варто увічнити зазначену пам'ять спеціальним знаком належного художнього рівня у цьому місці вулиці.

Фасадний особняк та флігельний будинок цієї ж садиби належали родині професора, доктора медицини університету Св. Володимира І.Сікорського. Його праці перекладались європейськими мовами, а книги з виховання дітей витримали за кордоном десять видань. Ім'я його сина – Ігоря Сікорського – стало відоме всьому світу за створення ним серії літаків-амфібій і гелікоптерів. Фасадний будинок, що орендувався Музично-драматичною школою, не зберігся, а флігельний існує й понині. В 1989 р. на його фасадній стіні вмонтовано бронзову меморіальну дошку про славетного киянина, видатного авіаконструктора.

На початку 1970-х рр. на території садиби родини Сікорських за флігелем у третьому ряду забудови споруджено дев'ятиповерховий житловий будинок. У ньому в 1972 – 1982 рр. жив та працював видатний математик і кібернетик, академік В.Глушков, про що також сповіщає меморіальна дошка, встановлена на фасадній стіні останнього.

Втрачено будинок побудови 70-х років XIX ст. з архітектурним оздобленням у стилі класицизму, який простояв майже 100 років у глибині садибної ділянки під № 12. Спочатку садиба належала доктору медицини О.Яценку (його син Володимир – зять архітектора В.Городецького). В 1885 р. власником її був О.Френкель — відомий у Києві адвокат та член Київського російського драматичного товариства. На початку XX ст. вона належала подружжю В.Тарновських. Їх син Сергій став відомим піаністом. Серед його учнів – В.Горовиць. На початку 1930-х рр. С.Тарновський разом із дружиною, дочкою композитора О.Глазунова емігрував до США⁵¹.

Змінювалися власники, будинок здавався в оренду, його займали міські народні училища № 58 і № 59. Після націоналізації у 1922 р. він був переданий Українській академії мистецтв під житло для професорів та студентів. У різні часи тут мешкали архітектор В.Кричевський із родиною, художники А.Таран, С.Налепинська-Бойчук, В.Пальмов, Ф.Кричевський.

Так, за кожною адресою, кожним названим ім'ям, пов'язаним із історико-меморіальною пам'яттю вулиці, встають перед прийдешніми поколіннями унікальні постаті, незвичайні долі, які створили славу стародавньому й вічно молодому красеню Києву.

Тепер за адресою по вул. Ярославів Вал, № 12 на місці колишнього приватного особняка споруджено сучасний будинок Посольства Республіки Польща за проектом зодчого Г.Добровольської – дружини А.Добровольського – головного архітектора Києва (1950–1955 рр.), одного з авторів проекту післявоєнної відбудови Хрещатика. Витриманий у раціоналістичних формах, підпорядкованих індустріальним технологіям будівництва в 70-х роках ХХ ст., будинок посольства став новиною у Києві та своєрідним зразком тактовного втручання в історичне середовище характерної міської вулиці.

Як зазначалося, Ярославів Вал пов'язаний з ім'ям київського князя. Саме з правління Ярослава Мудрого (1019–1054) розпочався новий етап в архітектурі Києва, коли виросло його значення як столиці Давньоруської держави. Цей період супроводжувався будівництвом нової частини на Старокиївському плато Верхнього міста. Вона майже у 10 разів перевищувала розміри «міста Володимирова». Там зводились ансамблі нового міського центру – Софійський собор, монастирі Ірини і Георгія, укріплення з двоюрисними мурованими Золотими воротами та церквою Благовіщення над ними, яка не збереглася⁵². Але про неї нагадає абрис новозбудованого (1982 р.) над залишками Золотих воріт павільйону, де нині працює музей філії Національного заповідника «Софія Київська».

Цей павільйон, розміщений у сквері на початку вулиці Ярославів Вал, виконує консерваційно-реставраційні функції. Він став містобудівною домікантою в навколишній забудові.

Поряд із павільйоном у 1997 р. поставлено пам'ятник Ярославу Мудрому за ескізом відомого українського скульптора І.Кавалерідзе (1887 – 1977)⁵³.

Таким чином, вулиця Ярославів Вал є осередком творів монументального мистецтва, сконцентрованих не тільки на пластично вирішених фасадах будинків — пам'яток архітектури початку ХХ ст., а й скульптурних творів у просторі Золотоворітського скверу, які з'явилися наприкінці нього.

У свою чергу останній вважається ще пам'яткою природи місцевого значення. Рішенням Київської міської ради народних депутатів від 17.02.94 р. «Про створення, резервування та збереження територій і об'єктів природно-заповідного фонду в м. Києві» було затверджено їх перелік у місті, яким надано заповідний статус та доцільно надати також природоохоронний. У цьому переліку першим визначено Золотоворітський сквер. Тобто в планувально-просторовій організації вулиці Ярославів Вал бере участь пам'ятка природи.

Отже, вулиця Ярославів Вал характеризує розташування й розвиток Верхнього міста стародавнього Києва й своєю історико-культурною пам'яттю поєднує Х і ХХ ст.⁵⁴

Як зазначалося, за структурною побудовою в «Зводі» після загальної статті про вулицю – комплексну пам'ятку – подається докладний фаховий опис кожного з визначних об'єктів культурної спадщини, розміщених у просторі останньої, які є невід'ємною складовою загальної характеристики її в цілому. Автором даної статті в співавторстві з Г.Я.Щербиною підготовлено таку загальну статтю про вулицю Ярославів Вал для 3-ої книги тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України». Вона виконана, згідно з вимогами енциклопедичного видання,

має дещо скорочений вигляд, але у використаних джерелах і літературі вміщено архівні документи з ДАКО й ДАМК (Державного архіву міста Києва).

Наведений загальний матеріал про вулицю Ярославів Вал свідчить про те, що вона є непересічною комплексною пам'яткою історії та культури міста Києва від часів Київської Русі до сьогодення. Адже вона ввїбрала у себе й дає нащадкам всі складові «формули» міста, включаючи як постійні, так і змінні її компоненти, як зазначав Ю.Асєєв.

Таким чином, приклад загальної характеристики однієї з київських вулиць (а це можуть бути комплекси, квартали, площі та майдани й інші містобудівні утворення не тільки Києва) показує, як вони зберігають собою своєрідність архітектурно-просторового вирішення історичних районів населеного місця і мають самостійне містобудівне та історико-культурне значення. Останні є в першу чергу пам'ятками містобудування, але з часом бувають наділені кількома іншими видовими цінностями. Тобто вони є комплексними пам'ятками, оскільки поєднують всі їх види або деякі з них⁵⁵.

Як об'єкт культурної спадщини вулиця — комплексна пам'ятка історично сформованого міста — потребує особливо бережливого ставлення в плані охорони її у цілому й окремих складових елементів, що розміщені безпосередньо в її просторі.

Складність охорони і збереження такого територіального просторового об'єкта, як вулиця, пов'язана зі специфікою його розвитку у часі, просторі та формі. Остання полягає в тому, що вулиця є складовою цілісної містобудівної системи своєрідного живого організму. Він складається із живих клітин. У кожній з них своя життєва програма, яку вона певний час виконує, відмирає й поступається новій. Тобто, як і місто, вулиця є частиною постійно діючої системи, що з певною періодичністю оновлюється, але при цьому **потрібно неодмінно враховувати** завдання охорони та збереження історико-культурних цінностей. Ця містобудівна система пов'язує частини організованого людиною просторового середовища, у межах якого реалізується комплекс основних видів соціальної активності населення, обумовлених досягнутим рівнем суспільства, в об'єктивних умовах безперервного розвитку населених місць. Відповідно він регулюється періодичною розробкою генеральних планів, у яких визначаються напрями довгострокового (20–25 річного) функціонального й об'ємно-планувального розвитку цих місць. У свою чергу ці напрями залежать від перспективних розрахунків демографічного, соціального та економічного зростання. Погоджений і затверджений у встановленому порядку генеральний план набуває статусу основного містобудівного документа, на підставі якого складаються локальні проекти планування й забудови населеного місця та окремих територій. Із 1970-х рр. ХХ ст. в складі генерального плану обов'язково розробляються історико-архітектурний і історико-містобудівний опорні плани⁵⁶. Як правило, вони містять аналіз природної й культурної спадщини міста з виділенням історичних територій, визначають цінність та допустимі їх перетворення. Завдяки ґрунтовному науково-дослідному обстеженню у процесі розробки цих опорних планів виявляється комплексна цінність території, встановлюються межі охоронних зон регулювання забудови, які, звичайно, проходять по окремих вулицях міста з відповідно історичною забудовою, що, як уже зазначалося, склалася протягом тривалого часу і характеризується часовими містобудівними нашаруваннями⁵⁷.

В 1970-х рр. ХХ ст. перший заступник голови Держбуду УРСР І. Алфьоров на сторінках журналу «Пам'ятники України» у рубриці «Практичні питання охорони, збереження та пропаганди пам'ятників» виступив зі статтею «Вимога часу», де зазначив, що однією з важливих проблем збереження пам'яток є правильне розв'язання завдань містобудування⁵⁸. Він також зауважив, що розуміння проблеми їх охорони розширилося. Тепер воно охоплює питання, пов'язані

з реконструкцією населених пунктів, із необхідністю збереження споруд, що мають історичну й архітектурну цінність; і це треба враховувати при розробці генеральних планів забудови міст, селищ та сіл.

А «у кожному історичному місті є пам'ятки, які створювались із суто утилітарними цілями, але з плином часу стали свідками світовідчуття поколінь, втіленими у камені символами певної доби в історії народів»⁵⁹. Це об'єкти культурної спадщини, розташовані на вулицях історично сформованих міст.

Саме про необхідність охорони й збереження історичної забудови здебільшого йшла мова на сторінках даної статті із визначенням ціннісних ознак вулиці історично сформованого міста. Як територіальний об'єкт культурної спадщини вона ще не має охоронного статусу. Але може знаходитися у межах заповідної території, на яку відповідно до згаданого Закону України цей статус поширюється і, таким чином, має забезпечувати захист традиційного характеру середовища та окремих об'єктів культурної спадщини.

В цьому плані можна вважати, що вулиці Ярославів Вал у Києві пощастило. Золоті ворота, якими означено її початок, є складовою Національного заповідника «Софія Київська». В 1990 р. він занесений до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО⁶⁰. Вздовж вулиці, згідно з розпорядженням Київської міської адміністрації від 17.05.2002 р., проходить межа охоронної зони регулювання забудови першої категорії. У ній нове будівництво має здійснюватися лише за умови виконання Статусу історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури на території Києва.

На жаль, проблема захисту традиційного характеру середовища й зокрема вулиць історично сформованих міст для більшості з них, і не тільки в Києві, залишається ще не вирішеною. Тому на часі став вихід Указу Президента України «Про заходи щодо впорядкування забудови території та збереження історико-культурних територій і об'єктів у місті Києві»⁶¹. Він покликаний забезпечити визначення територій у столиці, що мають особливу історико-культурну цінність, встановити передбачені законодавством обмеження їх забудови та використання з порушенням встановленого режиму, в інтересах нинішніх і майбутніх мешканців міста.

В результаті копіткої роботи з виявлення і дослідження нерухомих об'єктів національного культурного надбання з'ясувалося, що значна їх кількість, занесених до «Зводу», ще не має охоронного статусу як пам'ятки, оскільки, як уже зазначалося, згідно з відповідним Законом України, пам'яткою є об'єкт культурної спадщини національного значення або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України⁶².

Означений реєстр перебуває ще в процесі підготовки. По всіх областях України нещодавно тільки розгорнуто роботу з оновленої паспортизації нерухомих об'єктів культурної спадщини всіх видів. Вулиць серед них немає. А ті, що занесені вже до «Зводу», – це готові претенденти на визначення їх як пам'яток історії й культури.

Вулиці історично сформованих міст, визначені як комплексні пам'ятки культури, можуть поєднувати у собі ознаки всіх або деяких із видів пам'яток археології, історії, архітектури і містобудування й монументального мистецтва. Тобто «Звід пам'яток історії та культури України» фактично вже є розширеною наочною комплексною програмою для виконання Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Головною ж метою охорони вулиць як сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини є адаптація їх до сучасного життя суспільства і збереження для прийдешніх поколінь.

- ¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини». – К., 2005.
- ² Архітектура. Короткий словник-довідник. – К., 1995. – С.291.
- ³ Лихачёв Д.С. Память преодолевает время // Наше наследие. – 1988. – №1. – С.1–4.
- ⁴ Асеев Д.С. Формула Києва // Вечірній Київ. – № 226. – 1 жовтня 1988. – С.2.
- ⁵ Каплун А.И. Стиль и архитектура. – Москва, 1985. – С.56.
- ⁶ Памятники мирового искусства. – Вып. I (серия 1): Искусство Италии XVI века. – Москва, 1967. – С.78, іл. 184-а, 184-б, 185-а.
- ⁷ Там же. – Вып. V (серия 1). Русское искусство XIX – начала XX веков. – Москва, 1972. – С.14 – 15, іл. 57-а, 57-б, 58-а.
- ⁸ Шварц В. Улица Зодчего России // Ленинград. Художественные памятники. Очерк. – Москва, 1956. – С.203, 204 – 206.
- ⁹ Память улиц // Курьер ЮНЕСКО. – Октябрь 1989. – С.9 – 45.
- ¹⁰ Зайцев И.А., Кушнир И.И. Улицы Новгорода. – Ленинград, 1980. – С.37, 69.
- ¹¹ В защиту древнего города // Советская культура. – 26 мая 1987.
- ¹² О Новгороде с тревогой // Советская культура. – 3 июня 1989.
- ¹³ Каркарьян В., Неверова В. По улицам старой Самары. – Куйбышев, 1988. – С.79.
- ¹⁴ Саркисьян К.С., Ставницер М.Ф. Улицы рассказывают: Очерки. – Одесса, 1979. – С.14.
- ¹⁵ Павлик И.С.и др. Николаев. Улицы рассказывают: Путеводитель. – Одесса, 1988.
- ¹⁶ Позняк П.І., П'ятериков С.В. Київ: Погляд через століття: Фотопутівник. – К., 1987. – 240 с.
- ¹⁷ Овсійчук В. Ансамбль Руської вулиці. – Л., 1972.
- ¹⁸ Липка Р.М. Ансамбль вулиці Вірменської. – Л., 1983. – 140 с., іл. с. 6.
- ¹⁹ Там само. – С. 7–19.
- ²⁰ Там само. – С. 35–51.
- ²¹ Там само. – С. 20.
- ²² Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру Національного культурного надбання. – К., 2000. – С. 137.
- ²³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України». – К., 1993. – С.15, 47 – 56, 88 – 90.
- ²⁴ Звід пам'яток історії та культури України. – Київ. – Кн. 1. – Ч. 1. – К., 1999. – С. 251–254.
- ²⁵ Бондаренко Р. Володимирська вулиця // Київ. – 1984. – № 11. – С. 168–173.
- ²⁶ Бондаренко Р.І. Вулиця як комплексна історико-архітектурна пам'ятка // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – Вып. 1. – С.116 – 117; Проблемы изучения улицы как комплексного памятника истории и культуры в исторически сложившемся городе // Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С.217 – 218; Улица как комплексный памятник истории и культуры // II Всесоюзная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – Пенза, 1989. – С.255 – 256.
- ²⁷ Бондаренко Р.І. Про найбільш київську вулицю (Андріївський узвіз) // Київ. – 1985. – № 8. – С.147 – 151; Серце нашого міста (Хрещатик) // Київ. – 1988. – № 1. С.171 – 173; Про естетичну виразність вулиці як комплексної пам'ятки історії та культури (На прикладі Тарасівської вулиці у Києві) // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (збірник методичних матеріалів в шести частинах). – К., 1989. – Ч. 6. – С.12 – 17; Об особенностях улиц города Запорожья // Памятники истории и культуры Запорожской области. Материалы к «Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». – К., 1990. – Вып. 7. – С.144–158; Проблема збереження історичного середовища в містах України (за матеріалами Житомира та Бердичева) // Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1992. – С.47–54.
- ²⁸ Будкевич В.В. Київ. Володимирська вулиця. – К., 1999. – 108 с.
- ²⁹ Пам'ятки Києва. Путівник (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури м. Києва»). – К., 1998. – С. 132–146.
- ³⁰ Рибаків М.О. Хрещатик відомий і невідомий: краєзнавчі нариси. – К., 2003. – С.7.
- ³¹ Там само. – С.448.
- ³² Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С.52 – 58.
- ³³ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР. – К., 1981. – С.35 – 39.

- ³⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник УТОПІК. Спеціальний випуск. – К., 2000. – С. 4.
- ³⁵ Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. – К., 2002. – С.75–77.
- ³⁶ Архітектура. Короткий словник-довідник.
- ³⁷ Вулиці Києва: Довідник. – К., 1995. – С.3.
- ³⁸ Сагайдак М. Великий город Ярослав. – К., 1982.
- ³⁹ Зорин А.Д., Кутовой А.И., Розенберг В.А. Киев X – XIII веков. Карта-реконструкция. – К., 1972.
- ⁴⁰ Кутовой О.И. Розенберг В.А. Пам'яті архітектора Зорина О.Д. Київ 10–13 століть. Карта-реконструкція. – К., 1988.
- ⁴¹ Київ. Історичний огляд. Карти, ілюстрації, документи. – К., 1982. – С. 26 – 27.
- ⁴² Вулиці Києва. Довідник. – С.263.
- ⁴³ Малаков Д. Архітектор Городецький, архівні розвідки. – К., 1999. – С.92–99.
- ⁴⁴ Кальницький М. Верхній город. – К., 1988. – С.83.
- ⁴⁵ Список об'єктів культурної спадщини за матеріалами Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій. – К., 2003.
- ⁴⁶ Закон України «Про охорону культурної спадщини». – К., 2000. – С. 4.
- ⁴⁷ Кальницький М. Указ. соч. – С. 81–82.
- ⁴⁸ Замок барона» без барона. Дом носит имя человека, который там никогда не жил // Газета по киевски. – 2006. – С. 11. – 12 июля 2006.
- ⁴⁹ Головні та міські архітектори Києва (1799 – 1999). Каталог до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва. – К., 1999.
- ⁵⁰ Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століття: Біографічний довідник. – К., 1999. – С.100, 107–108, 202–203.
- ⁵¹ Друг О.М., Малаков Д.В. Особняки Києва. – К., 2004. – С.545–590, 563–568, 574–583.
- ⁵² Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С.75–132, 141.
- ⁵³ Словник художників України. – К., 1973. – С.94 – 95.
- ⁵⁴ Гончар О. Місто п'ятнадцяти віків // Київ: літературний та політичний збірник. – К., 1982. – С.4 – 11.
- ⁵⁵ Бондаренко Р. Містобудівні структурні елементи як комплексні пам'ятки історії та культури // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Збірник статей. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 17.
- ⁵⁶ Водзинський Є.Є. Історико-архітектурний та історико-містобудівний опорні плани Києва // Вісник УТОПІК. – № 1 (11). – 2003. – С.70 – 80.
- ⁵⁷ Бондаренко Р.І. Берегти надбання століть // Урядовий кур'єр. – № 60. – 29 березня 2002.
- ⁵⁸ Алфьоров І. Вимога часу // Пам'ятники України. – 1976. – №2. – С. 39–40.
- ⁵⁹ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Укр. іст. журн. – 2004. – №3. – С.21–38.
- ⁶⁰ Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру Національного культурного надбання. – С.4.
- ⁶¹ Указ Президента України №208/2007 від 15 березня 2007 р. «Про заходи щодо впорядкування забудови території та збереження історико-культурних територій і об'єктів у місті Києві» // www.president.gov.ua.
- ⁶² Закон України «Про охорону культурної спадщини». – С.4.

The article deals with the problems of detailed and composite presentation of the peculiarities of a historically formed city street as a spatial object of cultural heritage. The author draws attention to the fact that a street can be a memorial to history and culture as a whole, and not only a monument of architecture and urban construction. In other words, the presence of archeological, historical, toponymic and other values in its general makeup gives the street the right to be defined as a complex memorial of history and culture. The article contains methodical material that has practical significance for the writing of general articles about streets as complex memorials for publication in the «Collected Historical and Cultural Memorials of Ukraine».